CC BY ND

EUROPA ORIENTALIS 2 (2010)
Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich

ISSN 2081-8742

Arūnas Vyšniauskas
(Vilniaus universitetas)

Konflikto dėl Vilniaus vaizdavimas tarybinio laikotarpio lietuviškuose vadovėliuose

Istorijos vadovėlių tyrimais sistemiškai tenka užsiimti jau apie dešimt metų. Man asmeniškai vadovėlių analizė nėra savitikslis dalykas, o veikiau būdas išsiveržti iš tradicinių istorinio pozityvizmo rėmų, kurie daugeliui tyrinėtojų, kruopščiai dirbančių su faktografine medžiaga, trukdo apimti eras, periodus, ilgaamžius laikotarpius ir atskleisti platesnius istorinės praeities sąryšius ar net „atrasti" jos dėsningumus. Mat kaip parodė istoriografijos raida daugelyje šalių, pozityvistinės krypties atstovams neblogai sekasi sistematizuoti ir publikuoti šaltinius, rašyti enciklopedijas ir žodynus, kruopščiai parengtas monografijas siaurai apibrėžta tema, tačiau tokios pakraipos mokslininkams sunkiai sekasi susidoroti su iškylančiomis problemomis kai reikia apžvelgti ištisas epochas ir jas konceptualiai įprasminti[1]. O autoriai, kurie tai sugeba, pripažįsta savo kūrybinės veiklos skirtingumą nuo įprastos istorikų cechui mokslinio tyrimo rutinos. Pavyzdžiui, daugeliui istorikų yra labai svarbu dirbti su pirminiais šaltiniais, ieškoti nepublikuotos medžiagos ir tuo tikslu reguliariai lankytis archyvuose, rankraštynuose. Bet tai nėra taip jau būdinga visuotinės istorijos sintezių kūrėjams, daugelio istorijos vadovėlių autoriams!

[1] E. Opgenoorth, G. Schulz, *Einführung in das Studium der neueren Geschichte*, 6. grundlegend überarb. Aufl., Paderborn–München–Wien–Zürich 2001, p. 23.

CC BY ND

Įvairių šalių vadovėlių palyginimas skirtingais laikotarpiais, tų pačių svarbiųjų įvykių bei procesų panašaus ar nevienodo traktavimo atskleidimas, išryškinant istorinių fonų bruožus, įgalina pamatyti ir pamatuoti praeitį kitaip. Nagrinėdami didaktiškai ir literatūriškai patraukliai sistematizuotą istorijos mokomąją medžiagą, jos konceptualiai apspręstą turinio visumą, griežtai struktūruotas bei formuluotas aiškinamasias dalis ir atskirus konstruktus, mes galime geriau suvokti ne tik praeitį, bet ir autorių santykį su ta praeitimi, paveldėtų istorijos įprasminimų ir vaizdinių verifikavimo ypatumus bei vertinimus atsiradus istorinei distancijai nuo aprašomų įvykių. Vadovėlių lyginamoji analizė gali tapti vienu iš galimų būdų susiejant skirtingas epochas, rišant praeitį ir dabartį glaudžiau, įgalina geriau suvokti istorinės sąmonės formavimo bruožus ir raidą įvairiose šalyse. Toks tyrimo laukas pagaliau praturtina tradicinę nacionalinę istoriografiją, kuri dažnai verda savų problemų-problemėlių katile nelabai susisiedama su kaimyninių ar tolimesnių šalių istoriografiniais konceptais ir jų istorine terpe.

Tokiomis nuostatomis vadovaudamasis prieš keletą metų pradėjau tyrinėti tarybinio laikotarpio Lietuvos istorijos mokyklinius vadovėlius, ypač mane domino kaip juose vaizduotas XX a. I pusėje vykęs teritorinis konfliktas dėl Vilniaus. Šiuo klausimu teko daryti pranešimus dviejose mokslinėse konferencijose Lietuvoje, o dabar susidarė galimybės pristatyti savo tyrimo rezultatus ir Lenkijoje, Torūnės Mikolajaus Koperniko universitete vykstančioje konferencijoje. Pranešimo pagrindu parengtame straipsnyje pasistengsime glaustai išdėstyti kai kuriuos tyrimo rezultatus, kurie dalinai jau buvo skelbti lietuviškoje akademinėje spaudoje[2]. Ankstesnės vadovėlių analizės išvadas šį kartą stengėmės papildyti naujomis įžvalgomis ir apibendrinimais, nepamiršdami palyginimui pažvelgti ir į naujausius vadovėlius.

Šiuo metu buvusių konfliktų ir susidūrimų dėl Vilniaus tema yra tapusi populiaria lenkų istorijos vadovėliuose. Jų puslapiuose dažniausiai tai vaizduojama kaip kova dėl atgimusios Lenkijos rytinių sienų, svarbi tos kovos dalis. Nebaigęs jokių karo mokslų Juzefas Pilsudskis, tapęs Lenkijos valstybės vadovu (Tymczasowy Naczelnik Państwa), parodė, kad lenkai gali ne tik sėkmingai kovoti su Rusija, ją įveikti, bet ir priversti pripažinti lenkų ginklo iškovotas sienas. Dėl to mes turėtume suprasti, kad lenkų kovų Rytuose pagrindiniu priešininku laikomi anaiptol ne lietuviai ir jų po

[2] A. Vyšniauskas, *Lietuvos ir Lenkijos konfliktas dėl Vilniaus: tarybinio laikotarpio istorijos vadovėlių analizė*, „Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai", 2004, t. 62, p. 82–89, 101.

CC BY ND

I pasaulinio karo sukurta palyginus nedidelio ploto valstybė, turėjusi tik šiek tiek daugiau nei pusę šimto tūkstančių kvadratinių kilometrų.

Palyginus konceptualia prasme senus lietuviškus tarybinius vadovėlius su pastarųjų keliolikos metų lenkų istorijos vadovėliais susidaro įspūdis, kad pastaruosiuose istorinis konfliktas dėl Vilniaus po Pirmojo pasaulinio karo dabar imtas vaizduoti iš kitokių išeities pozicijų. Temine-problemine prasme tai ne tiek lenkų – lietuvių, kiek Lenkijos konfliktas su didžiausio ploto valstybe pasaulyje, XX amžiuje teritoriškai užėmusia apie šeštadalį planetos sausumos paviršiaus. T. y. susidūrimai dėl Vilniaus yra rodomi veikiau kaip lenkų – sovietų konfliktas, nors tame kontekste Lietuva ir būna minima.

Klausantis Torūnės konferencijoje įdomaus profesoriaus W. Rezmerio pranešimo apie lenkų ir sovietų karą 1919 m. pradžioje galima buvo suprasti, kad pirmas rimtesnis karinis susidūrimas tarp 1918 m. pabaigoje atgimusios nepriklausomos Lenkijos valstybės ir Sovietų Rusijos kaip tik ir vyko dėl Vilniaus. Žinoma, kariniu požiūriu tai galima pripažinti. Šiuolaikiniuose lenkų vadovėliuose ir istoriografijoje tas susidūrimas dėl Vilniaus ir yra vaizduojamas būtent kaip minėtų dviejų valstybių karinių pajėgų rivalizacija. Net ir Lietuvos-Baltarusijos sovietinės respublikos sukūrimas, raudonarmiečiams užėmus Vilnių ir Minską, vaizduojamas kaip Raudonosios armijos vykdyto nepaskelbto karo prieš Lenkiją rezultatas[3]. Atitinkamai medžiagos pateikimas apie Lenkijos kovą dėl Vilniaus ir jo prijungimo neretai pakliūna į paragrafus „Walka o granice wschodnie”[4], „Wojna z bolszewikami”[5] ar panašiai.

O lietuvių vadovėliai 1919–1920 m. kovas dėl Vilniaus ir toliau vaizduoja kaip Lenkijos ir Lietuvos konfliktą politiniu teisiniu požiūriu. Taip buvo lietuviškuose vadovėliuose prieš Antrąjį pasaulinį karą, taip buvo tarybiniais laikais, taip yra ir dabar. Pavyzdžiui, 2007 m. pasirodžiusiame naujausiame lietuviškame istorijos vadovėlyje nurodoma, kad Lenkija neturėjo pagrįstų teisinių ir istorinių argumentų atplėšti Vilnių nuo Lietuvos. Vadovėlyje rašoma: „Dėl Vilniaus kilusiame konflikte lietuviai buvo silpnesnė, tačiau teisiškai ir istoriškai teisi pusė”[6].

---

[3] J. Topolski, *Historia Polski*, Poznań 2004, p. 221. Ši knyga oficialiai rekomenduota vidurinėms mokykloms kaip papildoma mokymo priemonė.

[4] J. Wendt, *Przez wieki 3. Podręcznik do historii*, Gdańsk 2005, p. 45–48.

[5] Ibidem, p. 49–54.

[6] *Laikas. Istorijos vadovėlis 10 klasei*, Vilnius 2007, p. 51.

CC BY ND

Apie kai kuriuos Vilniaus problemos nušvietimo skirtumus ir paraleles vadovėliuose dar bus kalbama. Tačiau prieš atskleidžiant konflikto dėl Vilniaus traktavimą lietuviškuose istorijos vadovėliuose tarybiniu laikotarpiu, pravartu būtų bendrais bruožais aptarti tų vadovėlių leidimo sąlygas ir bendrąsias jų raidos tendencijas.

Lietuviški tarybiniai istorijos vadovėliai ir esminė jų raidos tendencija

Sovietų okupuotoje ir aneksuotoje Lietuvoje galiojo Maskvoje patvirtinti bendrieji mokymo planai, istorijos buvo mokoma pagal juos, galiojo iš rusų kalbos išversti TSRS istorijos bei visuotinei istorijai skirti vadovėliai, kuriuose Lietuvos vardas buvo sutinkamas, tačiau pati Lietuvos istorija nuosekliai nedėstoma. Tokiomis sąlygomis lietuviai turėjo ribotas galimybes per švietimo sistemą pažinti gilesnę savo praeitį ir naujausią istoriją.

Švietimo sistema tarybiniu laikotarpiu ne kartą buvo reformuojama, tačiau bendras jos bruožas Lietuvoje buvo tai, kad pilnas bendrojo lavinimo vidurinės mokyklos kursas truko vienerius metus ilgiau nei Rusijoje. Pavyzdžiui, kai aš viename rajono centre, kur gyvenau, baigiau lietuvišką vidurinę mokyklą 1978 metais, tai prasimokiau joje 11 metų, baigdamas 11 klasių, o tame pačiame miestelyje lankę rusišką mokyklą moksleiviai, pilną vidurinį išsilavinimą įgydavo baigę 10 klasių. Lietuvių šeimos paprastai savo vaikų į rusiškas mokyklas neleido, tačiau vieneriais metais trumpesnis mokymasis buvo viena iš priežasčių, dėl ko dalis Vilnijos lenkų leido vaikus būtent į rusiškas, o ne į lenkiškas mokyklas[7].

Lietuvių moksleiviams mokantis metus ilgiau nei rusiškose mokyklose, Lietuvos TSR švietimo ministerija galėjo sudaryti mokymo planus, numatant juose daugiau valandų lietuvių kalbos ir literatūros, gimtojo krašto istorijos ir geografijos mokymui. Vadinasi, nors ir nepalankiomis sąlygomis, įsprausti į bendrasąjunginių mokymo planų ir programų rėmus, lietuviai turėjo galimybę pažinti Lietuvos geografiją ir istoriją mokykloje. Lietuvos TSR geografijos mokyklose buvo galima mokyti kaip TSRS geografijos dalį, o Lietuvos TSR istorijos – išeinant TSRS istorijos kursą.

[7] Z. Kurcz, *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie* (47), „Kurier Wileński", 7 XII 2007, p. 8.

CC BY ND

Nors „TSRS istorija" formaliai turėjo apimti visų sąjunginių respublikų istoriją, tačiau tuose vadovėliuose apie Lietuvą rašyta labai mažai. Lietuva paprastai buvo tik paminima keliose vietose, pavyzdžiui, nurodant, kad ji 1940 metais buvo priimta į TSRS sudėtį. Tam tikrą išimtį sudarė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tematika, kuriai skirta daugiau dėmesio aptariant ukrainiečių, baltarusių ir lietuvių tautų istorinę raidą, tačiau geriausiu atveju tai buvo kelių puslapių apimties vienas paragrafas vadovėlyje. To buvo aiškiai maža Lietuvos švietimo sistemos požiūriu. Dėl to Lietuvoje tarybiniais metais buvo aiškus supratimas, kad sisteminiam Lietuvos istorijos kurso išdėstymui reikėtų parengti atskirus vadovėlius. Parašyti lietuvių autorių ir praėję daugiapakopę svarstymo-aprobacijos procedūrą bei cenzūrą, tokie vadovėliai buvo išleidžiami. Istorijos mokytojai dalį pamokų skirdavo Lietuvos istorijai ir galėjo tuos vadovėlius naudoti.

Josifo Stalino laikais apskritai nebuvo išleista Lietuvos istorijai mokykloms skirto vadovėlio, nors pirmas mokyklinis vadovėlis, skirtas „Lietuvos TSR geografijai", pasirodė 1951 metais[8]. Mokykloms skirti vadovėliai, sistemiškai išdėstantys Lietuvos istorijos kursą, standartiniu pavadinimu „Lietuvos TSR istorija" buvo leidžiami 1957–1988 metais. Šiuo laikotarpiu galima būtų išskirti kelis pagrindinius istorijos vadovėlių komplektus, kurie skyrėsi autorių kolektyvo sudėtimi ir kai kuriais turinio pateikimo aspektais.

Iš pradžių buvo leidžiamas vadovėlis, vienoje knygoje turėjęs apimti visą Lietuvos istoriją nuo seniausių laikų iki naujausios istorijos imtinai. Tokio tipo vadovėlių turime du. Tai 1957–1961 m. leistas J. Jurginio vadovėlis (viso 5 leidimai lietuvių kalba), o kitas – 1962–1964 m. leistas 4 autorių kolektyvo vadovėlis, redaguotas J. Žiugždos. Nuo 1969 metų „Lietuvos TSR istorijos vadovėlis" buvo leidžiamas dvejomis dalimis – dvejomis atskiromis knygelėmis kietais viršeliais. Pirmojoje dalyje buvo pateikiama Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1917 metų, o antrojoje dalyje nuo 1917 metų Spalio revoliucijos Rusijoje iki tuometinės dabarties imtinai. Pirmosios ir antrosios dalies autorių kolektyvai skyrėsi. Vilniaus klausimas ir su juo susiję dalykai buvo nagrinėjami tik „pospalinio" laikotarpio vadovėlyje, dėl to toliau tik šiam laikotarpiui skirtus vadovėlius ir nagrinėjome.

Taigi, tirtus vadovėlius pagal nominalią autorystę ir leidimo metus galima išdėstyti tokia tvarka:

---

[8] K. Gerulaitis, *Lietuvos TSR geografija. IV klasei*, Kaunas 1951.

CC BY ND

1) J. Jurginio vadovėlis, leistas 1957–1961 m.[9]

2) 4 autorių (A. Berlinskienė, A. Gaigalaitė, J. Jurginis, Z. Pilkauskas) vadovėlis, redaguotas J. Žiugždos, lietuvių kalba leistas 1962–1964 m. (Lietuviškai išleistas kaip mokymo priemonė 1962 m. be iliustracijų[10], 1963 m. – su iliustracijomis[11], pakartota su papildymais 1964 m.[12]).

3) 2 autorių (A. Gaigalaitės ir R. Žepkaitės) vadovėlis, leistas 1969–1979 m.[13]

4) 3 autorių (K. Navickas, R. Žepkaitė, K. Surblys) vadovėlis, leistas 1981–1988 m.[14]

Dauguma šių vadovėlių buvo išversti ir į lenkų kalbą lenkų mokykloms Lietuvoje, taip pat versti ir į rusų kalbą. Tiesa, tų leidimų skaičius buvo mažesnis, mažesni ir tiražai. Pavyzdžiui, jei J. Jurginio vadovėlis susilaukė 5 lietuviškų leidimų, tai lenkų kalba buvo tik du: 1958 ir 1961 metais. Pateiksime šių abiejų leidimų viršelio atvaizdus (1 pav., 2 pav.).

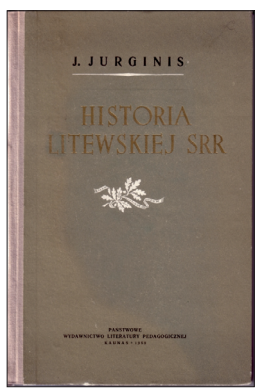

1. Vadovėlio viršelis: J. Jurginis, *Historia Litewskiej SSR*, Kaunas 1958

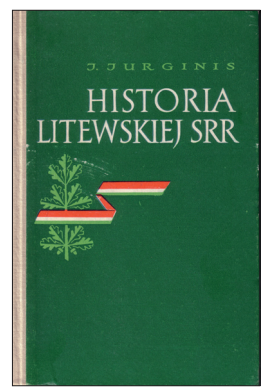

2. Vadovėlio viršelis: J. Jurginis, *Historia Litewskiej SSR*, Kaunas 1961

[9] J. Jurginis, *Lietuvos TSR istorija. Vadovėlis vidurinėms mokykloms*, Kaunas 1957, pirmasis leidimas.

[10] A. Berlinskienė, A. Gaigalaitė, J. Jurginis, Z. Pilkauskas, *Lietuvos TSR istorija VII–VIII klasei*, red. J. Žiugžda, Kaunas 1962.

[11] Iidem, *Lietuvos TSR istorija VII–VIII klasei*, red. J. Žiugžda, Kaunas 1963.

[12] Iidem, *Lietuvos TSR istorija VII–VIII klasei*, red. J. Žiugžda, Kaunas 1964.

[13] A. Gaigalaitė, R. Žepkaitė, *Lietuvos TSR istorija X–XI klasei*, Kaunas 1969, I-asis leidimas.

[14] K. Navickas, R. Žepkaitė, K. Surblys, *Lietuvos TSR istorija: vadovėlis X–XI klasei*, red. R. Žepkaitė, Kaunas 1981, I-asis leidimas.

CC BY ND

Viršelio dizaino skirtumai lyg ir nedideli, bet jie turi tam tikrą konceptualią prasmę. Pirmame viršelyje ant tamsoko fono matome nedidelę baltos spalvos ąžuolo šakelę, kurioje įsipynusi tokios pat spalvos tautinio rašto stilizuota juostelė. O 1961 m. vadovėlyje ąžuolo šakelė jau žalia ir padidinta, bet padidėjo ir juostelė, kuri padaryta jau kaip Tarybų Lietuvos vėliava: platesnė raudona juosta viršuje, o apačioje siauresnės balta ir žalia. Susidaro įspūdis, kad Lietuvos istoriją norėta labiau „sutarybinti" ir bent vizualiai simboliškai tai padaryta. Žinoma, buvo ir vadovėlio turinio pataisymų, papildymų.

Apskritai, bendra „Lietuvos TSR istorijos" vadovėlių turinio raidos tendencija – partijos istorikų požiūrio stiprėjimas, „partijos istorijos mokslo" intesyvėjantis koncepcijų diegimas į mokyklinę istoriją. Komunistų partijos ideologiniai darbuotojai ir partijos istorikai Lietuvoje pastoviai bandė daryti įtaką mokyklinės istorijos vadovėliams, pagrindinį dėmesį skirdami XX amžiaus istorijos traktavimui. Galiausiai partijos istorikai patys perėmė į savo rankas XX a. istorijos vaizdavimą mokyklai skirtuose vadovėliuose. 1981–1988 m. leistos „Lietuvos TSR istorijos", skirtos „pospaliniam" laikotarpiui, autorių kolektyvą sudarė 3 istorikai, iš kurių 2 buvo partijos istorijos profesoriai: K. Navickas ir K. Surblys.

„Partijos istorijos mokslas" Tarybų Sąjungoje buvo susiformavęs į atskirą galingą institucionalizuotą akademinę sferą su savo kanonais, metodais ir taisyklėmis, kurių svarbi sudėtinė dalis buvo ir „politinis budrumas" bei savalaikis reagavimas į partijos vadovybės politikos pasikeitimus.

Partijos ideologų požiūriu be „partijos istorijos" dar egzistavo „pilietinė istorija". Toks dichotominis praeities skirstymas atsirado jau Stalino laikais, tačiau savo šaknimis siekia carinės Rusijos praeitį, kai istorija buvo skirstoma į „церковная" ir „гражданская", o jei dar giliau žiūrėtume europiniu mastu, tai formavosi Apšvietos epochoje ar net anksčiau istorijai sekuliarizuojantis ir išsiskiriant iš teologinės-istorinės pasaulėžiūros[15]. Josifui Džiugašviliui, jaunystėje baigusiam dvasinę seminariją, matyt, toks struktūravimas giliai įstrigo atmintyje, tik jis, įsitvirtinęs valdžioje, sukūrė partijos istorijai skirtą mokslą, atsisakydamas „cerkovnaja istorija", o „graždanskaja istorija" kaip kategoriją regeneravo. Nors mokykloms skirti tarybiniai istorijos vadovėliai tituliniuose pavadinimuose nebuvo įvardijami kaip pilietinės istorijos vadovėliai, tačiau partiniuose sluoksniuose tokiais

[15] Г. Бордюгов, В. Бухараев, *Национальная историческая мысль в условиях советского времени*, [in:] *Национальные истории в советском и постсоветских государствах*, ред. К. Аймермахера, Г. Бордюгова, Москва 1999, p. 33.

CC BY ND

jie buvo laikomi, o terminas „graždanskaja istorija" partiniuose dokumentuose yra užfiksuotas[16]. Istorijos griežtas padalijimas ir „pilietinės istorijos" išskyrimas anaiptol nereiškė, kad partija palieka pastarąją istorijos dalį ir jos tyrimus bei perteikimą savieigai.

Pirmaisiais pokario dešimtmečiais partijos istorikai Lietuvoje dar buvo silpni ir nelabai kompetetingi, kad galėtų rašyti Lietuvos „pilietinės istorijos" veikalus ir mokyklai skirtus vadovėlius, apimančius plačią visuomenės raidą. Dėl to susidaro įspūdis, kad partiniai funkcionieriai ir partijos istorikai labiau buvo linkę juos kritikuoti, siūlyti kaip pataisyti. Pavyzdžiui, pagerinti „viršelį", įdėti V. Lenino portretą ar nurodyti, kad jau reikia dėti ir N. Chruščiovo nuotrauką (ji atsirado J. Jurginio vadovėlio 1961 m. leidime). Bet iki XX a. 8-ojo dešimtmečio pabaigos partijos istorikų skaičius tiek padidėjo ir pozicijos Lietuvoje tiek sustiprėjo, kad 9-ojo dešimtmečio pradžioje jie ryžosi perimti ir mokyklinio istorijos vadovėlio, skirto „pospaliniam" laikotarpiui, rašymą. Žinoma, svarbiausias lieuvių partijos istorikų dėmesys buvo skiriamas laikotarpiui nuo 1940 metų.

Partijos istorikų nuostatos 8–9 dešimtmečiuose ėmė vis labiau įsigalėti ir akademinio pobūdžio „Lietuvos TSR istorijoje", kurią rengė Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Istorijos institutas, vadovaujamas partijos istoriko B. Vaitkevičiaus. Jis buvo 1970 metais „atsiųstas" į instituto direktoriaus postą iš Partijos istorijos instituto direktoriaus pavaduotojo pareigų[17]. Partijos istorikai labiausiai siekė kontroliuoti ir įtakoti visų pirma XX amžiaus istorijos perteikimą. Istoriko A. Tylos liudijimu, rengiant Lietuvos TSR istorijos sintezę rusų kalba (ji pasirodė 1978 m.), „kalbant apie XX a. procesus buvo pasinaudota LKP istorijos tomo medžiaga. Ištisi sakiniai nurašyti"[18].

Čia turima omenyje Partijos istorijos instituto parengta „Lietuvos komunistų partijos istorijos apybraiža", kurios pirmasis tomas, skirtas 1887–1920 m. laikotarpiui, pasirodė 1971 metais, antrasis tomas, apėmęs 1920–1940 m. laikotarpį, – 1978 metais. O trečiasis tomas pasirodė 1985 metais ir apėmė 1940–1959 m. laikotarpį. Šis tritomis veikalas buvo rašomas pretenzingai, siekiant atskleisti per klasių kovos ir komunistų partijos

[16] Pavyzdžiui, 1934 m. gegužės 16 d. Liaudies Komisarų Tarybos ir VKP(b) CK nutarime „dėl pilietinės istorijos dėstymo TSRS mokyklose".

[17] Tas institutas buvo įkurtas dar 1946 m. ir vėliau įgijo labai ilgą pavadinimą: Partijos istorijos institutas prie LKP CK, Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK filialas.

[18] Siekiau būti ištikimas. Antanas Tyla atsako į Aurimo Švedo klausimus, „Naujasis židinys – Aidai", 2008, nr 1–2, p. 36.

CC BY ND

prizmę visą Lietuvos istoriją nuo XIX a. pabaigos, t. y. nuo ankstyvojo socialistinio/socialdemokratinio judėjimo etapo, kuriame jau buvo įžiūrimi komunistų partijos Lietuvoje idėjiniai pirmtakai.

Galima būtų sakyti, kad paskutinis, 1981–1988 m. leistas „Lietuvos TSR istorijos" vadovėlis, skirtas laikotarpiui po 1917 metų, turinio požiūriu tapo tarsi sutrumpintu Lietuvos komunistų partijos istorijos kurso variantu, skirtu mokykloms. O 1985 m. išleista mokykloms skirta „Lietuvos TSR istorijos chrestomatija"[19], nors turėjo apimti visos Lietuvos istorijos šaltinius, tačiau knygoje vos ne pusė pateiktų dokumentų buvo susiję su komunistais, jų kovos ir valdymo istorija.

Vienas iš tos chrestomatijos, skirtos istorijos mokytojams, sudarytojų – profesorius A. Bendžius, ilgametis TSRS istorijos katedros vedėjas Vilniaus universitete, ėjęs šias pareigas iki pat 1985 metų, beje, buvo „LKP istorijos apybraižos" trečiojo tomo vienas iš autorių, parašęs ten 2 skyrius[20]. O kitas tos istorijos chrestomatijos sudarytojas ir kartu 1981–1988 m. leisto mokyklinio vadovėlio autorius – K. Surblys, buvo „LKP istorijos apybraižos" trečiojo tomo autorių kolektyvo vadovas. Tai vienas iš tuometinių „partijos istorijos mokslo" žymiausių veikėjų – TSKP istorijos profesorius, Partijos istorijos instituto direktoriaus pavaduotojas.

Taigi, jei iki 9 dešimtmečio leistus „Lietuvos TSR istorijos" vadovėlius rašė daugiausiai Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Istorijos instituto darbuotojai, o partiniai organai bei partijos istorikai tik kontroliavo ir darė įtaką tiems vadovėliams, tai 9-ajame dešimtmetyje jau patys partijos istorikai rašė „Lietuvos TSR istorijos" mokyklinį vadovėlį, ir dalyvavo sudarinėjant mokytojams „Lietuvos TSR istorijos chrestomatiją", kurią rengė idėjiškai artimi ir politiškai patikimi TSRS istorijos profesoriai.

Padėtis ryškiau ėmė keistis tik 1988 metais. Ir nors tais metais iš inercijos dar buvo išleistas „Lietuvos TSR istorijos" mokyklinio vadovėlio, skirto „pospaliniam periodui", penktasis leidimas[21], tačiau tai jau buvo paskutinė tokio pobūdžio mokymo priemonė. Tais pačiais, 1988 metais, buvo išdrįsta leisti Lietuvos istoriją, atsisakant pačio „Lietuvos TSR" vardo tituliniame

---

[19] *Lietuvos TSR istorijos chrestomatija: knyga mokytojams*, Sudarė: A. Bendžius, L. Bičkauskas-Gentvila (redaktorius), K. Surblys, Kaunas 1985.

[20] *Andrius Bendžius. Bibliografija*, Vilnius 1987, p. 21.

[21] K. Navickas, R. Žepkaitė, K. Surblys, *Lietuvos TSR istorija. Vadovėlis IX klasei*, Kaunas 1988.

CC BY ND

pavadinime[22]. Iš trijų šios knygos autorių dvi pavardės jau buvo žinomos mokytojams ir moksleiviams. Tai M. Jučas ir V. Merkys, anksčiau rašę „Lietuvos TSR istorijos" dalį „iki Spalio revoliucijos". Šį kartą nors ir išliko periodizacinė riba 1917 metai, bet knyga vadinosi „Lietuvos istorija: nuo seniausių laikų iki 1917 metų"[23].

Lenkijoje net ir komunistų valdymo laikais bendrieji visą šalies istoriją apimantys veikalai vadinosi „Historia Polski" ar panašiai, lenkų istorikas Jerzy Ochmański parašė „Historia Litwy"[24]. O Lietuvoje tarybiniu laikotarpiu iki pat 1988 metų buvo neįmanomas net vadovėlio pavadinimas „Lietuvos istorija". Galėjo būti tik „Lietuvos TSR istorija", net jei ji apėmė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpį ar priešistorinius laikus.

Tarybinio laikotarpio lietuvių istorikai traktavo Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę iš etnocentrinės perspektyvos savo tyrimais iš esmės apsiribodami tuometinės sąjunginės tarybinės respublikos teritorija, o panašiai elgėsi ir baltarusių istorikai apsiribodami Baltarusijos TSR teritorija[25]. Toks ankstesnės Lietuvos istorijos traktavimas vartojant Lietuvos TSR terminą ir taikant LTSR teritorinę sampratą lenkų istorikams pastoviai keldavo nusistebėjimą. Tą galima suprasti iš kai kurių lietuvių istorikų knygų recenzijų, pasirodžiusių lenkų akademinėje spaudoje Lenkijos Liaudies Respublikoje. Tuometinis Lenkijos istorijos mokslas turėjo platesnį požiūrį į visą Lietuvos praeitį. Tačiau nepamirškime, kokios tada buvo sąlygos lietuvių istorikams, kurie negalėjo tikėtis savo darbų išspausdinimo, jei jie nebūtų prisitaikę prie sovietinio partinio-administracinio aparato nustatytų normų, už ideologiją, mokslą ir švietimą atsakingų žinybų ideologinių reikalavimų ir praeities traktavimo privalomų kanonų.

Su ta sistema man dar jaunam istorikui teko susidurti 1986–1987 m. kai parengiau pirmųjų savo straipsnių rankraščius, įteikiau juos redakcijoms, tačiau kadangi mano tekstai buvo nestandartiniai, redaktoriams sukėlė įtarimų, tai jie nedrįso be palaiminimo „iš aukščiau" straipsnius skelbti. O sistema buvo tokia, kad už praleistas ideologines turinio klaidas spaudos ir leidyklų redaktoriai buvo baudžiami. Redaktorių patariamas turė-

---

[22] M. Jučas, I. Lukšaitė, V. Merkys, *Lietuvos istorija: nuo seniausių laikų iki 1917 metų*, Vilnius 1988.

[23] Knyga nebuvo įvardinta kaip vadovėlis, tačiau iš autorių pratarmės aišku, kad tai Lietuvos istorijos konspektas, skirtas mokytojams.

[24] J. Ochmański, *Historia Litwy*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1967.

[25] M. Niendorf, *Das Großfürstentum Litauen. Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit*, Wiesbaden 2006, p. 10.

CC BY ND

jau eiti aiškintis pas buvusį ilgametį Partijos istorijos instituto direktorių R. Šarmaitį, kuris, susipažinęs su mano tekstais, išreiškė nuogastavimą, kad nenueičiau „nacionalizmo keliu". Tie straipsniai su palyginus nežymiais pataisymais vis dėlto pasirodė 1987 m. ir 1988 m., kai jau ėmė jaustis permainų vėjai.

Ši patirtis, o taip pat tas faktas, kad aš pats mokiausi iš tarybinių vadovėlių mokykloje, studijavau universitete istoriją pagal tarybines studijų programas ir keletą metų po universiteto baigimo (nuo 1983 m. iki man išeinant į aspirantūrą 1987 metais) dėsčiau naujausiojo laikotarpio Lietuvos TSR istoriją Vilniaus universiteto Istorijos fakultete, leido man pažinti tuometinę sistemą iš vidaus dar iki ženkliųjų permainų 1988–1990 metais.

O dabar į tarybinius istorijos vadovėlius ir jų konceptualumą galima pažvelgti iš laiko perspektyvos...

Vilniaus klausimas – esminė XX amžiaus tema lietuvių vadovėliuose

Konflikto dėl Vilniaus tema, Vilniaus klausimo problema ir jos sprendimas, šios tematikos pateikimas moksleiviams lietuvių tarybiniuose vadovėliuose užėmė neeilinę vietą. Veikiausiai neatsitiktinai „Lietuvos TSR istorijos" vadovėlio, skirto naujausiai istorijai po 1917 metų, viena iš autorių buvo Regina Žepkaitė, geriausia XX a. lietuvių-lenkų santykių istorijos specialistė Tarybų Lietuvoje. Jos kandidatinė disertacija, apginta 1965 m., vadinosi „Lietuvių tautos kova už Vilnių 1918–1928 m.", o daktarinė disertacija, kurios gynime Vilniaus universitete 1983 metais man kaip eiliniam klausytojui teko dalyvauti, taip pat buvo skirta Lietuvos – Lenkijos santykiams tarp dviejų pasaulinių karų. Šiai problematikai buvo skirta 1980 m. istorikės monografija, kuri vadinosi „Diplomatija imperializmo tarnyboje. Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939 m."[26] Tai pats solidžiausias tarybinio laikotarpio publikuotas darbas, skirtas abiejų kaimyninių šalių komplikuotiems santykiams tarp dviejų pasaulinių karų. Taigi, akademinio profesionalumo vienai pagrindinių 1969–1988 m. leistų istorijos vadovėlių autorei netrūko. Nors tie vadovėliai buvo labai ideologizuoti, tačiau Vil-

[26] R. Žepkaitė, *Diplomatija imperializmo tarnyboje. Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919––1939 m.*, Vilnius 1980.

CC BY ND

niaus problemą ir jos sprendimą moksleiviams stengtasi pateikti ne eklektiškai, o gerai viską apgalvojus konceptualiai.

Vilniaus klausimo interpretavimas vadovėliuose tapo esminiu komponentu bendrosios istorinės koncepcijos, kuri turėjo lietuvių jaunimui atskleisti Tarybų valdžios Lietuvoje ypatingą prasmingumą. Tie lietuviški vadovėliai buvo rašomi Šaltojo karo metais, ir nors Vilniaus problema buvo parodoma kaip Lietuvos ir Lenkijos konfliktas, tačiau vaizduodami jį lietuvių autoriai galėjo atskleisti Lietuvai nepalankią didžiųjų Vakarų valstybių poziciją ir akcentuoti Tarybų Sąjungos reikšmę išsprendžiant Vilniaus klausimą lietuvių tautos naudai. Taigi, ši tema buvo palanki tiek politiškai, tiek ideologiškai tarybinės sistemos sąlygomis. Kartu ji buvo palanki ir lietuvių nacionalinių interesų požiūriu, nes nors XX a. eigoje Vilnius keliolika kartų ėjo iš rankų į rankas, tačiau galiausiai atgavo savo kaip Lietuvos sostinės statusą. Po Antrojo pasaulinio karo vykstant intensyviam urbanizacijos procesui Vilnius pastoviai augo, tapdamas didžiausiu lietuvių gyvenamu miestu.

Kaip buvo rašoma J. Jurginio ir V. Mikučianio 1956 m. išleistoje knygoje: „Niekad savo istorijoje Vilnius nebuvo tokiu lietuvių tautos visuomeniniopolitinio gyvenimu centru, kokiu jis pasidarė laimėjus Tarybų valdžiai. Tarybų valdžia grąžino Vilnių lietuvių tautai, pavertė jį tikrąją lietuvių tautos ir valstybės sostine. Vilniuje dabar vyksta LKP suvažiavimai, CK plenumai, Aukščiausiosios Tarybos sesijos, respublikinės reikšmės konferencijos ir pasitarimai”[27]. O dar kitoje knygos vietoje tarp sakinių apie Tarybų valdžios rūpinimąsi sostinės darbo žmonių gerove ir apie tai, kad Vilniuje lankosi svečiai iš kitų broliškųjų Tarybų Sąjungos respublikų bei užsienio šalių randame tokį sakinį: „Lietuvių tauta myli savo sostinę”[28].

Lietuviškų akcentų, lietuvių tautos interesų ir komponentų persipinimas su tarybinės propagandos bei komunistinės ideologijos teiginiais buvo būdingas ir lietuvių tarybiniuose istorijos vadovėliuose. Ypač tai pasakytina apie J. Jurginio vadovėlį, leistą 1957–1961 m. Vėlesniuose kitų autorių vadovėliuose nacionalinis akcentas silpnėjo, užleisdamas vietą perdėtam klasiniam požiūriui į XX amžiaus Lietuvos istoriją ir komunistinės ideologijos stiprinimui.

Štai kaip 8-ojo dešimtmečio vadovėlyje buvo rašoma apie Lietuvos ir Lenkijos diplomatinių santykių atnaujinimą: „Gdy hitlerowcy zaczęli za-

[27] J. Jurginis, V. Mikučianis, *Vilnius – Tarybų Lietuvos sostinė*, Vilnius 1956, p. 84.

[28] Ibidem, p. 115.

CC BY ND

garniać państwa ościenne, faszyści Polski zdecydowali się w r. 1938 także wywrzeć nacisk na Litwę. 17 marca złożyli rządowi Litwy ultimatum, w którym żądali nawiązywania z Polską stosunków dyplomatycznych i wyrzeczenia się Wilniusu. Rząd faszystowski Litwy przyjął ultimatum”[29].

Iš šio teksto fragmento ir bendrojo istorinės medžiagos pateikimo moksleiviai galėjo susidaryti įspūdį, kad ir Lietuva ir Lenkija buvo fašistinių vyriausybių valdomos valstybės, kurios nelabai ir galėjo susitarti dėl Vilniaus. Tiesa, 9-ojo dešimtmečio vadovėlyje Lenkija jau nevadinama „fašistine”, nors ir buvo vartojamas terminas „Polska burżuazyjno-obszarnicza”[30]. O Lietuvos vyriausybė, priėmusi 1938 m. Lenkijos ultimatumą, ir 9-ojo dešimtmečio vadovėlyje toliau primygtinai buvo įvardijama „fašistine”.

Diplomatinių santykių tarp Lietuvos ir Lenkijos užmezgimas 1938 metais Vilniaus problemos neišsprendė ir vaizduotas kaip įžanga į vėlesnius dviejų metų įvykius, pasibaigusius „buržuazinės santvarkos nuvertimu” 1940 m. birželį. Tai netgi atspindi 1981–1988 m. leisto vadovėlio atitinkamo skyriaus, skyrelių ir poskyrių pavadinimai. Pateiksime šią pavadinimų dalį (skanuota iš lenkiško varianto, žr. 3 pav.).

IV. KRYZYS REŻIMU FASZYSTOWSKIEGO W LITWIE. OBALENIE USTROJU BURŻUAZYJNEGO (marzec 1938 r.— czerwiec 1940 r.)

1. LITWA W PRZEDEDNIU DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ (marzec 1938 r.— sierpień 1939 r.)

Rząd faszystowski Litwy przyjmuje ultimatum Polski. Dojrzewanie sytuacji rewolucyjnej

3. K. Navickas, R. Žepkaitė, K. Surblys, *Historia Litewskiej SRR. Podręcznik dla klas X–XI*, Kaunas 1983

[29] A. Gaigalaitė, R. Žepkaitė, *Historia Litewskiej SRR. Pomoc naukowa dla klas X–XII*, wyd. 4, Kaunas 1978, p. 71.

[30] K. Navickas, R. Žepkaitė, K. Surblys, *Historia Litewskiej SRR. Podręcznik dla klas X–XI*, Kaunas 1983, p. 73.

CC BY ND

Toks naratyvo konstravimas nuosekliai turėjo vesti prie minties, kad visas problemas galėjo išspręsti tik fašistinio režimo ir visos buržuazinės santvarkos Lietuvoje nuvertimas. Tai ir buvo išdėstoma tiek 8-ojo, tiek 9-ojo dešimtmečio vadovėlyje, kurio viena iš autorių buvo R. Žepkaitė. Konceptualiai ta mintis buvo išreikšta R. Žepkaitės 1980 m. monografijoje taip: „Lietuvos ir Lenkijos prieštaravimus bei visus jų sukeltus reiškinius galėjo išspręsti tik pasikeitusi politinė santvarka"[31].

Socializmas, socialistinė santvarka, „socializmo pergalė Lietuvoje ir Lenkijoje", „Tarybų šalies" pagalba lietuvių tautai ir kiti panašūs teiginiai galėjo būti didaktiškai pritaikomi ir mokykliniame vadovėlyje rodant esminį Vilniaus klausimo sprendimo būdą ir kartu pagrindžiant tarybinės santvarkos reikalingumą Lietuvoje. Net ir paskutiniame, labiausiai ideologizuotame tarybiniame lietuviškame vadovėlyje, leistame 1981–1988 m., konfliktas dėl Vilniaus ir jo tarybinis išsprendimas buvo toliau naudojamas kaip palanki tema istoriškai pagrindžiant Lietuvos „įstojimą" į Tarybų Sąjungą.

TSRS vaidmens akcentavimą sprendžiant Vilniaus klausimą lietuviams palankia linkme vis dėlto nereiktų laikyti vien propagandinės-didaktinės reikšmės teiginiais ar pasaka mažiesiems. Mat Lietuva iš tikrųjų atgavo Vilnių pagal sutartį su TSRS. Tai buvo faktas, kurį galima išreikšti vienu ar kitu abejoti neleidžiančiu sakiniu, suprantamu tiek pradinių, tiek vyresniųjų klasių moksleiviams. Kaip skelbė „Lietuvos TSR geografijos" vadovėlis lenkų kalba: „W roku 1939 Związek Radziecki zwrócił Litwie Wilnius"[32]. O Tarybų Lietuvos plotas tiek 1940 metais, tiek 1945 metais, lyginant jį su nepriklausomos Lietuvos plotu Antrojo pasaulinio karo išvakarėse, Tarybų Sąjungos dėka išaugo realiai ir tuo lietuvių padėtis esmingai skyrėsi nuo latvių ir estų.

Tarybų Sąjungai okupuojant bei aneksuojant Latviją ir Estiją, jų plotas keliais procentais buvo sumažintas, prie Rusijos priskiriant kai kurias pasienio sritis. O Lietuva, prievartos būdu patekdama į TSRS įtakos sferą ir pakliūdama į jos sudėtį, laimėjo teritoriškai. 1939 m. spalį Lietuva pagal sutartį su Tarybų Sąjunga atgavo Vilnių ir „Vilniaus sritį". 1940 m. jau formaliai tapus „Lietuvos TSR", prie jos iš „Baltarusijos TSR" buvo

[31] R. Žepkaitė, *Diplomatija imperializmo tarnyboje*, p. 289.

[32] A. Iwanauskas, J. Stabinis, *Geografia Litewskiej SRR dla klasy VIII*, wyd. 2, Kaunas 1967, s. 118. Sakinys kartojosi ir vėlesniame vadovėlyje, tik žodis „roku" (metais) buvo trumpinamas į „r." (m.). Žr.: A. Iwanauskas, *Geografia Litewskiej SRR. Podręcznik dla klas VII–VIII*, Kaunas 1973, p. 155.

CC BY ND

papildomai prijungta nedidelė, 2,6 tūkst. km² teritorija, kurioje dauguma gyventojų buvo lietuviai[33]. O 1945 m. pradžioje Tarybinei armijai vykdant karinę operaciją prieš hitlerinę Vokietiją buvo užimtas Klaipėdos kraštas, kuris vėl pakliuvo į Lietuvos sudėtį. Šiuo atveju tas kraštas jau neturėjo autonomijos statuso, kaip 1924–1939 m., dauguma vietinių gyventojų pasitraukė, o pati Lietuva jau buvo nelaisva – TSRS sudėtyje. Tokia padėtis ir sovietinė aplinka iš vienos pusės sunkino, bet iš kitos pusės lengvino Klaipėdos krašto lietuvišką įsisavinimą ir integravimą. Juk siena su karą pralaimėjusia ir padalinta Vokietija buvo pastūmėta gerokai į Vakarus. O 1923–1939 m., kai siena su Vokietija buvo čia pat,– už Nemuno, nepriklausomai Lietuvai sunkiai sekėsi integruoti stipriai vokiškos kultūros veikiamą autonominį Klaipėdos kraštą į lietuvišką valstybinį organizmą, ką pripažįsta šiuolaikiniai lietuvių istorikai.

Istorine geopolitine prasme Vilniaus ir Klaipėdos atgavimas buvo reikšmingas dalykas, nes anksčiau niekada šie miestai vienu metu Lietuvai nepriklausė. Kaip žinoma, Lietuva Klaipėdos kraštą prisijungė 1923 metais, tačiau tuo metu jau buvo praradusi Vilnių. 1939 m. kovo mėnesį hitlerinė Vokietija pareikalavo iš Lietuvos grąžinti Klaipėdos kraštą ir šiam ultimatyviam Hitlerio valdžios reikalavimui Lietuvos vyriausybė buvo priversta nusileisti. Taigi, Antrąjį pasaulinį karą Lietuvos valstybė sutiko neturėdama nei savo sostinės Vilniaus, nei Klaipėdos ir jos krašto.

Tik 1939 m. spalį pagal sutartį su TSRS Lietuva atgavo Vilnių, o 1945 m. sausio pabaigoje – uostamiestį, kurį Tarybinei Armijai išvadavus nuo hitlerininkų, Maskvoje sausio 28 d. oficialiai buvo paskelbta, kad išvaduotas „lietuvių miestas Klaipėda" ir tuo pačiu baigtas „visiškas Tarybų Lietuvos išvalymas nuo vokiškų grobikų"[34].

Tokios formuluotės paskelbimas likus savaitei iki tarptautinės Krymo konferencijos (1945 m. vasario 4–11 d.), Kremliaus požiūriu turėjo veikiausiai ir tarptautinės reikšmės akcentą prieš pradedant Stalinui lemtingas derybas su Čerčiliu (W. Churchill) ir Ruzveltu (F. Roosevelt) Jaltoje. Iš

---

[33] A. Gaigalaitė, R. Žepkaitė, *Lietuvos TSR istorija. Mokymo priemonė X–XI klasei*, Vilnius 1974, p. 89.

[34] Kaip skelbė „Sovinformbiuro" 1945 m. sausio 28 d. pranešimas: „Войска 1-го ПРИБАЛТИЙСКОГО фронта, перейдя в наступление, 28 января овладели литовским городом КЛАЙПЕДА (МЕМЕЛЬ) – важным портом и сильным опорным пунктом обороны немцев на побережье Балтийского моря, завершив тем самым полное очищение Советской Литвы от немецких захватчиков", URL: http://www.soldat.ru/doc/sovinfburo/1945/1945_01.html.

CC BY ND

tikrųjų, Klaipėda anksčiau Tarybų Sąjungai niekada nepriklausė, į Tarybų Lietuvos sudėtį neįėjo, tačiau jos užėmimą 1945 m. sausį Maskva traktavo jau kaip tarybinės teritorijos išvadavimą, tarsi savaime suprantamą dalyką, kuris net neturėtų būti derybų objektu.

Iš viso, Tarybų Lietuvos plotas, palyginus su padėtimi Antrojo pasaulinio karo išvakarėse, padidėjo 19%[35]. Tai buvo apskaičiuota lietuvių geografų ir paskelbta 1957 metais. O 1958 m. vienoje iš akademinių publikacijų buvo pripažįstama, kad „mūsų respublikos" teritorija „buržuazijos valdymo metais" buvo „beveik vienu penktadaliu mažesnė negu dabar"[36]. Pirmaisiais pokario metais tokie skrupulingai apskaičiuoti procentai ir teritoriniai santykiai skelbiami nebuvo, tačiau Tarybų Lietuvos partinėje-administracinėje vadovybėje buvo aiškiai suvokiamas istorinės padėties unikalumas, kai Vilnius ir Klaipėda atsidūrė Lietuvoje kartu ir taip buvo sujungtos lietuvių žemės. Tai rodo 1947 m. publikuota brošiūra su A. Sniečkaus ir M. Gedvilo straipsniais, kuriuose ta mintis akcentuojama[37].

Juozo Jurginio 1957–1961 m. vadovėlyje mintis buvo išreiškiama sakiniu, kurį pateiksime iš lenkiško vertimo: „Po raz pierwszy w dziejach Klajpeda i Wilnius weszły jednocześnie w skład Państwa Litewskiego"[38]. Panašaus pobūdžio sakinys liko ir vėlesniuose vadovėliuose, tik labiau pabrėžiamas Lietuvos „tarybiškumas". A. Gaigalaitės ir R. Žepkaitės vadovėlyje (lenkiškame vertime) skaitome: „Po raz pierwszy w całej historii narodu litewskiego Wilnius i Kłajpeda weszły w skład jednego państwa – Litwy Radzieckiej"[39].

Tik 1981–1988 m. leistame Lietuvos TSR istorijos mokykliniame vadovėlyje nebeliko sakinio apie lietuvių žemių sujungimą. Nors tokio pobūdžio sakinys iki 1988 m. imtinai išliko Lietuvos TSR geografijos vadovėlyje. Pateiksime jį iš lenkiško vertimo: „Po oderwaniu od Litwy w latach panowania burżuazji Wileńszczyzny i Kraju Kłajpedzkiego powierzchnia jej wynosiła około 53 tys. km². Władza Radziecka ostatecznie połączyła

---

[35] *Lietuvos TSR ekonominė geografija*, red. K. Meškauskas ir St. Tarvydas, Vilnius 1957, p. 9.

[36] *Lietuvos TSR fizinė geografija*, t. 1, atsakingasis redaktorius doc. A. Basalykas, Vilnius 1958, p. 29.

[37] A. Sniečkus ir M. Gedvilas, *Lietuvių tauta kovoje už laimingą ateitį*, Vilnius 1947.

[38] J. Jurginis, *Historia Litewskiej SRR. Podręcznik dla szkół średnich*, Kaunas 1958 (przekład z pierwszego wydania litewskiego), p. 159.

[39] A. Gaigalaitė, R. Žepkaitė, *Historia Litewskiej SRR. Pomoc naukowa dla klas X–XI*, Kaunas 1978, p. 131.

CC BY ND

ziemie litewskie z Krajem Kłajpedzkim i Wileńszczyzną w jednolite terytorium Litewskiej SRR”[40].

Lietuvos TSR su padidėjusia jos teritorija atitinkamai buvo traktuojama kaip „lietuvių žemių sujungimas” ir kartografiškai. Tai rodo 1958 m. lietuviškame ir lenkiškame variante atsiradęs vadovėlyje spalvotas žemėlapis, kuriame „lietuvių žemių sujungimas” įgijo pavadinimo statusą. Pateiksime iš lenkiško leidimo varianto tik jo fragmentą, t. y. legendinę dalį, kurioje matyti tas išraiškingasis pavadinimas (žr.: 4 pav.).

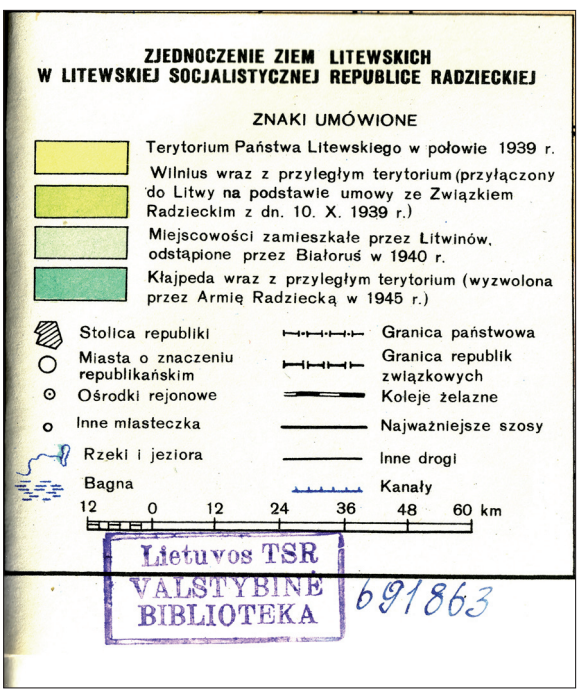

4. J. Jurginis, *Historia Litewskiej SSR*, Kaunas 1958

Vėlesniuose istorijos vadovėliuose, leistuose po 1961 metų, to žemėlapio nebeliko, tačiau žemėlapis tokiu pavadinimu „Lietuvių žemių sujungimas Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje” buvo talpinamas lietuviškose tarybinėse enciklopedijose, leistose 7–9 dešimtmečiuose. Be to,

[40] A. Ivanauskas, *Geografia Litewskiej SRR. Podręcznik dla klas IX–X*, Kaunas 1988, p. 6.

CC BY ND

jis buvo įdėtas 1972 m. „Lietuvos TSR fizinės geografijos" mokykliniame vadovėlyje[41] (žr.: 5 pav.).

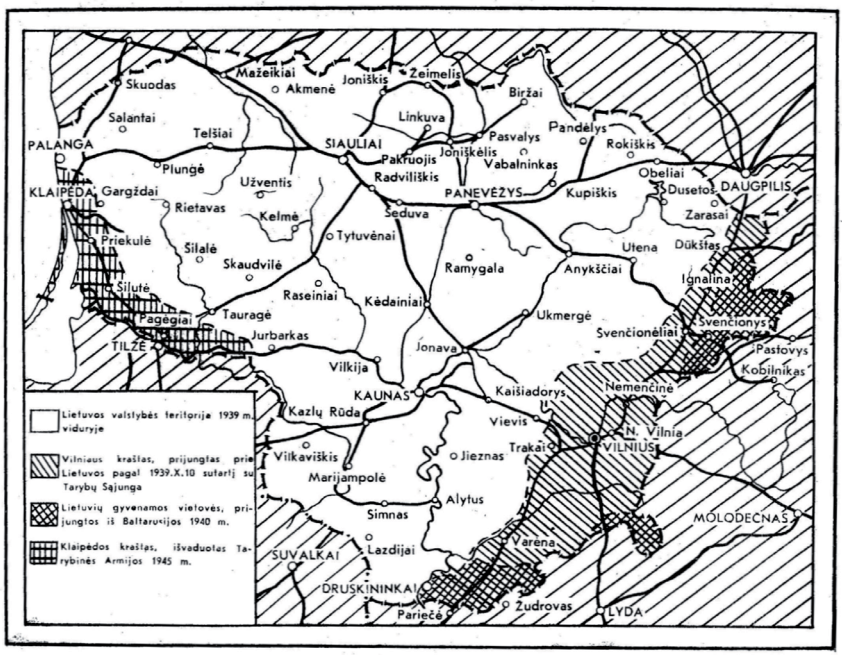

7 pav. Lietuvių žemių sujungimas Lietuvos Tarybų Socialistinėje Respublikoje

5. A. Ivanauskas, *Lietuvos TSR fizinė geografija: mokymo priemonė VII klasei*, Kaunas 1972, p. 8

Ši kartoschema savo pavadinimu ir grafiškai sutapo su paskelbtąja „Mažojoje lietuviškoje tarybinėje enciklopedijoje", jos antrame tome[42].

Taigi, lietuviškų istorijos ir geografijos vadovėlių autoriai, žmonės, rengę lietuviškas enciklopedijas, suprato, kad Vilniaus ir Klaipėdos krašto atžvilgiu, šių miestų įsisavinimo prasme lietuviai turėtų išnaudoti įvykdyto „lietuvių žemių sujungimo" šansus. Sovietinės tikrovės, komunistinės propagandos ir ideologijos sąlygomis buvo įžiūrimos tam tikros tautinio vystymosi ir vidinės integracijos galimybės. Konflikto dėl Vilniaus istoriją norėta ir bandyta pateikti taip, kad jaunimas, išlikdamas lojalus tarybinei santvarkai, tas istorines galimybes geriau suprastų.

---

[41] Idem, *Lietuvos TSR fizinė geografija: mokymo priemonė VII klasei*, Kaunas 1972, p. 8.

[42] *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 2, Vilnius 1968, p. 421.

CC BY ND

Tačiau laikas nenumaldomai bėgo ir Vilniaus klausimo idėjinis išnaudojimas, Vilniaus ir Klaipėdos, lietuvių žemių sujungimo motyvas Tarybų Lietuvos sudėtyje 9-ajame dešimtmetyje jau ėmė atrodyti praradęs savo ankstesnį aktualumą. Dėl skirtingų priežasčių jis netiko tiek partijos istorikams[43], tiek 1988 m. susikūrusiam Sąjūdžiui, ėmusiam kelti Lietuvos suvereniteto, o po to ir nepriklausomybės atkūrimo reikalavimus.

Tam tikros analogijos ir apibendrinimai

Lyginant kai kurias šiuolaikinės lenkų istoriografijos tendencijas su tarybinio laikotarpio lietuviškų vadovėlių koncepcijomis galima ižiūrėti ne tik skirtumus, bet ir tam tikrus panašumus. Mat šiuolaikiniai lenkų istorikai mėgsta akcentuoti, kad lietuviai atgavo Vilnių Ribbentropo–Molotovo pakto pasėkoje, lietuvių pusėje buvo Stalinas, o Lietuvos TSR sukūrimas ir egzistavimas buvo naudingas lietuviams ekspansine prasme Vilniaus krašte[44]. Netgi rašoma apie Vilniaus krašto tarybinę-lietuvišką kolonizaciją[45].

Lietuviškų tarybinių vadovėlių autoriai vartojo kitą terminologiją, bet irgi akcentavo, kad Vilnių Lietuva atgavo tik Tarybų Sąjungos dėka. Stalinui gyvam esant jo garbei už tai buvo dėkojama, vėliau dėl pasikeitusios partijos politikos Stalino vardo stengtasi vadovėliuose neminėti. Tačiau pastoviai akcentuota, kad Vilniaus atgavimas, Lietuvos TSR sukūrimas ir įstojimas į TSRS sudėtį išreiškė lietuvių liaudies interesus, lietuvių tautos lūkesčius. Visa tai buvo įpinta į tarybines ideologemas ir to laikotarpio tekstus reikia mokėti „perskaityti", norint suprasti kur juose slypėjo specifinė tautinių interesų išreiškimo bei savotiška jų apgynimo prasmė.

Netgi kai 1951 m. „Lietuvos TSR geografijos" vadovėlyje rašoma apie didingą paminklą Vilniuje „geriausiajam lietuvių tautos draugui didžiajam Stalinui", arba kai N. Chruščiovo valdymo Kremliuje laikais J. Jurginis

---

[43] Partijos istorikų 1980 m. išleistoje monografijoje dar buvo užsimenama apie lietuvių žemių sujungimą 1945 metais, paminint Klaipėdą, bet neminint Vilniaus: „Lietuvių tauta vėl atgavo Klaipėdą ir Klaipėdos kraštą, galutinai suvienijo visas lietuviškas žemes". (Žr.: *Socialistinės visuomenės susiformavimas ir raida Tarybų Lietuvoje (1940–1980)*, K. Navickas, K. Surblys, Z. Barkauskienė ir kt., Vilnius 1980, p. 54). Bet 1985 m. išleistame „Lietuvos Komunistų partijos istorijos apybraižos" 3 tome net ir tokio ar panašaus sakinio nebeliko.

[44] Z. Kurcz, *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie. Studium socjologiczne*, Wrocław 2005. A. Paczoska, *Dzieci Jałty. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944–1947*, Toruń 2003.

[45] Z. Kurcz, *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie*, p. 28.

CC BY ND

savo vadovėlio gale rašė apie lietuvių tautos dalyvavimą komunizmo statyboje kartu su kitomis tarybinėmis tautomis, tai čia irgi dar buvo „lietuvių tautos" paradigma. Padėtis ženkliau ėmė keistis tik 8-ajame dešimtmetyje ir dar labiau 9-ajame, kai „Lietuvos TSR istorijos" vadovėlyje pereita prie „lietuvių socialistinės nacijos" paradigmos ir intensyviau nei bet kada anksčiau imta brukti vieningos tarybinės liaudies koncepciją.

Idėja pripažinti Tarybų Lietuvą kaip iš esmės sėkmingą tolesnį lietuvių tautos vystymosi etapą atsispindėjo ir lenkų istoriografijoje Lenkijos Liaudies Respublikos laikotarpiu. Tuo įsitikinti nesunku paskaičius J. Ochmanskio pirmojo leidimo „Historia Litwy" paskutinio skyriaus pabaigą, kurioje rašoma apie „Tarybų valdžios sukūrimą" Lietuvoje. Šios J. Ochmanskio knygos viršelio dizainas savo idėja buvo panašus į J. Jurginio „Lietuvos TSR istorijos" vadovėlio 1961 m. leidimo viršelį – abiejais atvejais viršelio spalva buvo žalia, o tame fone matėsi Tarybų Lietuvos vėliavos spalvos. Jei J. Jurginio vadovėlyje tai buvo trijų spalvų tarybinės vėliavos juostelė, tai J. Ochmanskio knygos viršelyje buvo lipdukas su tomis Tarybų Lietuvos vėliavos spalvomis.

Žinoma, Lenkijoje komunistų valdymo laikais istorikai turėjo irgi prisitaikyti prie tuometinių realijų, atiduoti duoklę komunistinei valdžiai ir socialistinei santvarkai, kitaip vargu ar buvo galima tikėtis knygos išleidimo, mokslinių tyrimų ir mokslinės leidybos valstybinio finansavimo. Dėl to buvo nerealu įsivaizduoti, kad J. Ochmanskis savo „Historia Litwy" parašys apie Lietuvos sovietinę okupaciją ir aneksiją. Jis tiesiog užbaigė Lietuvos istorijos įvykių dėstymą 1940 metais, paminėjo Lietuvos TSR sukūrimą ir priėmimą į Tarybų Sąjungą, parašė, kad nepaisant iškilusių sunkumų karo ir pokario metais lietuvių tauta neprarado vilties į geresnę ateitį, socializmą. Tokiu būdu lenkų autorius atidavė duoklę socialistinės santvarkos pagarbinimui ir išvengė detalesnio naujausio istorijos etapo nagrinėjimo.

Tačiau dabar, kai yra visos sąlygos laisvai rašyti ir publikuotis, o negatyviai vaizduoti visą LTSR epochą šiuolaikiniuose lietuviškuose istorijos vadovėliuose netgi tapo įprasta, lenkų istoriografija ir toliau pripažįsta lietuvių tautinės raidos laimėjimus tarybiniu laikotarpiu. Akcentuojamas, visų pirma, lietuvių ekspansyvumas, pabrėžiama tai, kad Lietuvos TSR sukūrimas ir egzistavimas buvo naudingas lietuviams užvaldant ir įsisavinat Vilnių. Lietuvių tauta be skaudžių praradimų turėjo ir laimėjimų LTSR laikotarpiu ir ši lenkų istoriografijos mintis dalinai sutampa su tarybinių lietuviškų istorijos vadovėlių apologetine koncepcija. Tuose vadovėliuose,

CC BY ND

žinoma, kaip didžiausias lietuvių tautos laimėjimas buvo iškeliamas socializmo sukūrimas[46].

„Lietuvių žemių sujungimas" tada nekeltas į pirmą planą, bet vis dėlto pakankamai aiškiai reikštas „Lietuvos TSR istorijos" vadovėliuose iki XX a. 9-ojo dešimtmečio, o „Lietuvos TSR geografijos" vadovėlyje išliko ir 9-ajame dešimtmetyje. Taigi, Vilniaus ir Klaipėdos sujungimo į vieną tarybinę valstybę motyvas atskiruose vadovėliuose išsilaikė iki pat to momento, kai susidarius palankioms sąlygoms, 9-ojo dešimtmečio pabaigoje viešai pradėtas kelti klausimas dėl tarybinės santvarkos teisėtumo Lietuvoje. Bet nepamirškime, kad tuo metu Vilniaus ir Klaipėdos situacija lietuviškumo prasme jau buvo kitokia nei 1939 ar 1945 metais. Lietuviai kaip tauta spėjo pasinaudoti beveik penkis dešimtmečius užtrukusia totalitarine ar pusiau totalitarine epocha, „suaugindami" Vilnių ir Klaipėdą tarybinės respublikos sudėtyje. Jaltos tvarka praėjus beveik pusei amžiaus žlugo, tačiau Stalino laikais nustatytos Lietuvos sienos liko nepakitusios.

Šiuolaikinis lenkų autorius Z. Kurcz, anot kurio šiuo metu Vilnijoje tęsiasi įsižiebęs lietuvių – lenkų etninis konfliktas, yra suformulavęs įdomią mintį. Z. Kurczo nuomone, lietuvių tauta atlaikė ilgą sovietinio viešpatavimo laikotarpį dėl to, kadangi konfrontacijoje su lenkiškumu sustiprėjo ir išplito lietuviškas nacionalizmas. Jei ne lenkų-lietuvių ginčas dėl Vilnijos, pagilinęs ir išplėtęs lietuvišką nacionalizmą, lietuviai esą galėjo masiškai prarasti savo nacionalinės tapatybės jausmą ir sovietiniu laikotarpiu lietuviškais galėjo likti tik siauri elitiniai sluoksniai, panašiai kaip dabar yra šiuolaikinėje Baltarusijoje[47].

Lietuvių atžvilgiu tai labai drąsi mintis, abejotina ir baltarusių tautiškai orientuotai susipratusius sluoksnius vadinti elitomis (bent jau politine prasme tai nebuvo elitas, daręs reikšmingus sprendimus valstybiniu mastu). Vis dėlto, išanalizavus Lietuvos TSR vadovėlius, galima būtų pripažinti, kad tarybiniu laikotarpiu konflikto dėl Vilniaus klausimas, jo istorijos nušvietimas kaip ir prieškario metais liko reikšmingas formuojant lietuvišką istorinę sąmonę, ugdant lietuvių jaunimo požiūrį į tarpukario Lenkiją, kaip imperialistinę valstybę Vilniaus ir Lietuvos atžvilgiu. Jaunoji karta augo nepatirdama tiesioginės konfrontacijos su Lenkija, tačiau tą praeities konfliktą pastoviai primindavo istorijos vadovėliai, parašyti taip, kad budriai

---

[46] „Likwidacja wyzysku i stworzenie socjalizmu jest największym zwycięstwem w dziejach narodu litewskiego" – rašė J. Jurginis mokymo priemonėje ketvirtokams. Žr.: J. Jurginis, *Czytanki z historii Litewskiej SRR. Dla klasy IV*, Vilnius 1959, p. 78.

[47] Z. Kurcz, *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie*, p. 102–103.

CC BY ND

ugdytų ne tik lojalumą tarybinei santvarkai, bet ir pasitenkinimą esama padėtimi bei istorinį atsakingumą dėl Vilniaus ir jo likimo.

Przedstawianie konfliktu o Wilno w litewskich podręcznikach okresu sowieckiego (streszczenie)

We wstępie autor zaznacza znaczenie analizy treści podręczników oraz rozległą obecność problemu wileńskiego w dzisiejszej literaturze dydaktycznej. Następnie w artykule jest rozważana ogólna sytuacja wydawnicza podręcznika *Historia Litewskiej SSR* w latach 1957–1988. Ukazano zasadniczą tendencję – wzmocnienie pozycji historyków partyjnych, którzy w latach 80. XX wieku niemal całkowicie przejęli formowanie treści dydaktycznych dotyczących okresu najnowszej (od rosyjskiej rewolucji październikowej 1917 r.) historii Litwy. W drugiej części artykułu szczegółowo zanalizowano konflikt o Wilno, ukazano, jak był opisywany w litewskich podręcznikach okresu sowieckiego. Rozważane są także aspekty obrazów kartograficznych tego tematu. Na koniec litewskie koncepcje okresu sowieckiego są porównywane z niektórymi tendencjami w polskiej historiografii. Pozwala to lepiej zrozumieć nie tylko konceptualny rozwój podręczników historii, lecz także samego konfliktu o Wilno, spoglądając z perspektywy drugiej połowy XX wieku i interpretując ją z perspektywy początku XXI wieku.